

MIECZYŚLAW WIELICZKO

*Biuro Dokumentów Wojska Polskiego na Obczyźnie
w latach 1941–1946*

The Documentation Office of the Polish Army in Exile in the years 1941–1946

Użyte w tytule pojęcie „obczyzna” wymaga objaśnienia, bowiem jest zbyt ogólne. Podjęty do rozpoznania badawczego problem jest jednoznacznie „zlokalizowany” w składzie i strukturze Armii Polskiej w ZSRR, formowanej na podstawie układu z 30 lipca i umowy wojskowej z 14 sierpnia 1941 r., pod dowództwem (od 11 sierpnia) gen. dyw. Władysława Andersa, w wyznaczonych rejonach: Buzułuk, Tockoje i Tatiszczewo;¹ stąd następnie dyslokowana do Azji Środkowej w styczniu 1942 r. i w kolejności wyewakuowana do Iranu w dwóch zasadniczych rzutach pomiędzy 24 marca a 4 kwietnia i 5 do 25 sierpnia 1942 r., oraz w fazie rozformowania bazy przeladunkowej w Aszchabadzie, do 20 listopada 1942 r.

We wrześniu 1941 r. po likwidacji obozu w Griazowcu do Sztabu Dowództwa dotarł kpt. dr Walerian Charkiewicz i otrzymał zadanie zorganizowania Samodzielnego Referatu Historycznego; zapoczątkowało to gromadzenie informacji, które z punktu widzenia historycznego warsztatu badawczego trzeba określić pojęciem źródeł historycznych.²

¹ W. Biegański, *Regularne Jednostki Wojska Polskiego na Zachodzie. Formowanie. Działania bojowe. Organizacja, metryki dywizji i brygad*, Warszawa 1973, s. 51 i *passim* do s. 63, metryki dywizji i brygad, s. 229 i *passim* do s. 247, s. 273–277, s. 282–283, s. 285–288, s. 292–294.

² Archiwum Akt Nowych (AAN) w Warszawie, zespół: Microfilmed by the Hoover Institution on War, Revolution and Peace: Władysław Anders a Register of His Papers (cyt. HI/IV/rolka, kl.), Stanford CA. Przekaz informacji: HI/IV/111, kl. 000378. Paginacja klatek jest sześciocyfrowa i rozpoczyna się od zer, jak podano w tym przypadku. Dla oszczędności miejsca opuszczamy zera i powołujemy tylko liczby arabskie.

Na podstawie dotąd poznanych dokumentów trudno określić zakres zadań realizowanych przez referat podlegający bezpośrednio Szefowi Sztabu Armii.

Dopiero dyslokacje wojska na Środkowym i Bliskim Wschodzie w 1943 r. i związana z tym rozbudowa struktur spowodowały reorganizację i utworzenie Biura Dokumentów, do którego włączony zastał Samodzielny Referat Historyczny.³ Rozkazem z 15 kwietnia 1943 r. (L.dz. 1219/I/tj./43) gen. W. Anders powołał Biuro Dokumentów, którego zasadnicze założenia organizacyjne opracował sztab armii, a zatwierdził gen. bryg. Bronisław Rakowski. Biuro Dokumentów podlegało dowódcy armii przez Szefa Sztabu Armii. Pierwszym komendantem mianowany został ppłk dypl. Kazimierz Rzyziński z uprawnieniami dowódcy pułku. Pod względem gospodarczym biuro zostało przydzielone do Kwatery Głównej. Wnioski o obsadę personalną mieli obowiązek przedstawić: Szef Oddz. V Sztabu dla kadry oficerskiej, Szef Administracji Rezerw Sztabu dla podoficerów i szeregowców; szefostwo Głównego Inspektoratu Pomocniczej Wojskowej Służby Kobiet zobowiązane było przydzielić potrzebną liczbę ochotniczek PSK. Wstępnie założono organizację biura w trzech referatach, z których pierwszy przewidziany był od początku jako Archiwum.

Zanim został powołany personel biura, co nastąpiło do 12 maja, ppłk Rzyziński opracował szczegółowy projekt jego organizacji łącznie z programem prac, które w dużym skrócie można określić jako prace przygotowawcze i które prowadzić miał jeden z referatów. Drugi otrzymał nazwę referat krajowy i zadaniem jego było gromadzenie oraz opracowywanie informacji w ogólnie określonym zakresie. Trzeci referat, Polaków w Rosji miał za zadanie zbieranie informacji o charakterze ewidencji ludnościowej, uzupełnianej danymi o wojennych losach, od domowego progu w Rzeczypospolitej, po datę składania informacji dla potrzeb Biura Dokumentów. Wstępnie ppłk Rzyziński zgłosił zapotrzebowanie na 14 oficerów, 12 ochotniczek PSK oraz po 3 podoficerów i szeregowców, czyli na 32 etaty.

Po tym wprowadzeniu trzeba podjąć próbę odpowiedzi na pytanie o przyczyny powołania zarówno Samodzielnego Referatu Historycznego, jak i Biura Dokumentów.

Referat w założeniu miał służyć danymi dla bieżącej informacji historycznej, nie tylko dla potrzeb prasy, ale Ambasady RP oraz Wojska, co było w pewnym sensie nawiązaniem do zadań wykonywanych w czasie pokoju przez Wojskowe Biuro Historyczne, którego szefem w latach 1934–1939 był płk dypl. Bronisław Rakowski. Warunki wojenne nadały owym „zadaniom” zupełnie inny zakres problemowy, co dokumentuje jedno z pierwszych opracowań Referatu.⁴ Inne, nawet trudne do określenia, włączone zostały do ewidencji materiałów opracowanych w referatach Biura Dokumentów, o czym dalej.

³ *Ibid.*, kl. 56, 72–75.

⁴ AAN zespół: Microfilmed by the Hoover Institution on War, Revolution and Peace: Ambasada RP w Moskwie–Kujbyszewie (cyt. HI/VII/rolka, kl.) 23, kl. 275–320. Dr W. Charkiewicz przesłał przy piśmie 3 czerwca 1942 r. z Jangi Jul opracowanie pt. „Obóz internowanych żołnierzy WP w Połdże od 20 września 1939 r.”.

Powołanie Biura Dokumentów było następstwem rozmaitych okoliczności w losach ludzi ogarniętych wprawdzie inwazją Armii Czerwonej na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej i stanowiących przez tę armię okupacyjnych stosunków, a następnie inkorporacji tych ziem 1–2 listopada 1939 r. do ZSRR i składu republik, jako Obwodów Ukrainy Zachodniej i Białorusi Zachodniej. Rozciągnięcie sowieckiego ustawodawstwa państwowego i nadanie obywatelstwa Dekretem Prezydium Rady Najwyższej zastanej w tych obwodach ludności tworzyło po 29 listopada 1939 r. nie tylko nowy stan prawny, ale status ludności w szczegółach określany przez procedurę tzw. paszportyzacji, czyli nadania sowieckich dokumentów tożsamości. Ten stan społeczny naznaczył terror w całej znanej postaci *sensu largo* i *sensu stricto*, który charakteryzował się przede wszystkim grabieżą wszelkiego rodzaju dokumentów w postaci pisanej, fotograficznej i drukowanej, co w konsekwencji prowadziło do kompletnego ogołocenia ludzi ze świadectw ich tożsamości. Pozostawała tylko świadomość przynależności rodzinno-narodowej, grupowej, terytorialnej (mieszkańcy wsi, miasta) zachowana w proporcjach do wieku i stanu społecznego. Okoliczności te powtórzyły się w stosunku do ludności polskiej zamieszkałej na terenie Litwy i Łotwy, po włączeniu tych państw do Związku Sowieckiego w lipcu 1940 r.

Zamierzony od początku inwazji proces pozbawienia mieszkańców – obywateli Rzeczypospolitej, świadectw ich tożsamości (równie dobrze można to określić jako metodę zniewolenia), został w sposób szczególny zrealizowany nie tylko przez przymus sytuacyjny zmiany miejsca pobytu, ale przede wszystkim przez zaplanowane i konsekwentnie zrealizowane cztery wielkie deportacje w okresach: około 10 lutego, w dniach 13–14 kwietnia i w okresie 20 do 30 czerwca 1940 r. oraz około połowy czerwca 1941 r. z ziem zagrabionych Rzeczypospolitej; w tym ostatnim terminie także z państw – „republik socjalistycznych” – bałtyckich.⁵ Odbierane w czasie nocnych najść na dom w celu deportacji i jego przeszukania wszelkiego rodzaju dokumenty, skrzętnie pakowane do worków przez żołnierzy NKWD „do wyjaśnienia”, także w czasie aresztowań (co było zasadą w regulaminie służby tej formacji) pozbawiały ludzi świadectw ich tożsamości. Odtąd tylko rodziny (to jednostka „obliczeniowa” w ewidencjach NKWD) były imiennie odnotowane

⁵ A. Glowacki, *Sytuacja prawna obywateli polskich w ZSRR w latach 1939–1945. Położenie ludności polskiej na terytorium ZSRR i wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w czasie II wojny światowej*, red. A. Marszałek, Toruń 1990, s. 29–48; w tym tomie: P. Żaróń, *Ludność polska w głębi ZSRR w latach 1939–1945*, s. 49–90; M. Wieliczko, *Z badań nad rozmieszczeniem ludności polskiej w ZSRR (listopad 1939 – lipiec 1941)*, s. 91–100; W. Jastrzębski, *Przemieszczanie Polaków z Kresów Wschodnich w głąb Związku Radzieckiego w latach 1939–1941 w świetle materiałów polskiej proweniencji*, s. 101–108. Są to teksty wystąpienia na sesji naukowej w dniach 13–14 października 1988 r. w Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu z zakresu tzw. białych plam, opublikowane bez ingerencji cenzury. S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*, Wrocław 1993, wyd II; G. Hryciuk, *Deportacje ludności polskiej*, [w:] S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *op. cit.*, s. 26–82; A. Glowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1998, wyd. II; tu: *Problem obywatelstwa. Paszportyzacja*, s. 78–82, *Masowe wywózki i przesiedlenia*, s. 320 i *passim* do s. 402.

w spisach – wykazach, przewidzianych do deportacji z danej miejscowości, spisach potem przekazywanych (za potwierdzeniem) komendantom eszelonów na stacjach załadowania. Spisy stawały się zatem dokumentem w kancelarii wojsk konwojowych NKWD, a następnie po dowiezieniu deportowanych na miejsce osiedlenia i spiecpościołu owe spisy służyły jako podstawa ewidencji w komendanturze NKWD zarządzającej tym miejscem pobytu i pracy.

Zwolnienie z takiego miejsca odosobnienia mogło nastąpić tylko na podstawie decyzji tej komendantury, zapisanej na druku *Udostowierienija* albo *Sprawki*, w przypadku zwolnienia z łagru lub więzienia. W zasadzie tylko te dwa „tytuły” druków określały położenie społeczne Polaków i szczegóły ich osobistego losu. Sprawka służyła np. jako świadectwo szczepienia przeciw ospie, zwolnienie z więzienia, zwolnienie z łagru czy poświadczenie zatrudnienia. Trzeba dodać, że w opisie obok danych personalnych za szczegółami rysopisu, w przypadku zwolnienia z łagru lub więzienia, podawano pełny numer artykułu kodeksu karnego, na postawie którego uprzednio pozbawiono wolności okaziciela takiego dokumentu. Natomiast *Udostowierienije*, przekładane w polskim znaczeniu jako zaświadczenie, mogło dotyczyć wszystkich innych okoliczności życiowych, od prawa jazdy czy poświadczenia przeszkolenia na kursie sanitarym, po dowód tożsamości męża zaufania Ambasady RP.

Poprzestając tylko na tych udokumentowanych przykładach, dostrzegamy motywacje nie tylko powołania Samodzielnego Referatu Historycznego, ale także Biura Dokumentów. Zarówno indywidualny los Polaków ogarniętych zniewoleniem, jak też los zbiorowy z chwilą powołania urzędowych organów państwa polskiego na terenie ZSRR w postaci ambasady i wojska powodował podjęcie przez nie funkcji opiekuńczych, mówiąc w uproszczeniu, pośród których tylko „zliczenie” obecnych stawało się zadaniem i obowiązkiem tych organów. Wobec sygnalizowanej uprzednio okoliczności pozbawienia świadectw tożsamości i ograniczenia ich nie tylko co do formy i treści do absolutnego minimum, wyjątkowym imperatywem chwili stawała się potrzeba nie tylko założenia ewidencji (kartoteki), ale odnotowania bezpośredniego świadectwa wojennego losu Polaków. Wszak był on udziałem wszystkich, którzy na podstawie własnych spostrzeżeń byli zdolni relacjonować nie tylko o faktach, ale i o wydarzeniach.⁶ Wszyscy byli świadkami, bezpośrednimi obserwatorami faktów, ich uczestnikami, także uczestnikami wydarzeń, a stopień w nich uczestnictwa określał kompetencje, albo szerzej, wartość ich relacji, czyli swojego rodzaju źródła historycznego.

W tym miejscu te ogólne spostrzeżenia trzeba dopełnić stwierdzeniem, że owe źródło historyczne mogło powstać spontanicznie, jako wspomnienie spisane dowolnie przez świadka, rzeczowo i chronologicznie, nieokreślone poza dwiema

⁶ Ks. Z. Zieliński, *Rola historyka w gromadzeniu relacji świadków*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1974, t. 28, s. 21–28. W metodologicznym wywodzie rozróżnia fajty jednostkowe albo proste, oraz wydarzenia objaśniane jako „okoliczności, przyczyny i skutki” tych faktów, czyli jest to obiektywna rzeczowyść miniona.

„granicami”: *terminus a quo* (albo 17 września 1939 r.) i *terminus ante quem*, czyli czasem składania (powstania) relacji lub zamknięcia pewnego okresu wydarzeń.

Obok tego relacja mogła powstać w drodze wywiadu ustnego lub spisanego na podstawie kwestionariusza (można też użyć określenia „ankieta”) zawierającego pytania porządkujące niejako pamięć (wspomnienia) świadka. Pytania te dotyczą tych samych granic chronologicznych jak w pierwszym przypadku. Zauważyć trzeba różne kryteria pojawiające się w obydwu przypadkach tego wywołanego źródła historycznego, co w pierwszej kolejności nakłada swego rodzaju zobowiązanie na kierujących zbieraniem relacji, w drugiej zaś, na korzystających (opracowujących) te źródła, albo szerzej, podejmujących pracę badawczą na podstawie tego rodzaju źródeł. A tu dotykamy już kwestii metodologicznych, które zyskały swego czasu znaczące zainteresowanie badaczy.⁷

To bliższa nam współczesność i okoliczność warsztatowa w historiografii, ale w II połowie 1941 r., w sytuacji społecznej Polaków, spowodowanej dekretem Prezydium Rady Najwyższej o „amnestii” z 12 sierpnia, nakazem chwili było poświadczenie polskiej tożsamości zgłaszających się do szeregu na pierwsze wezwanie – rozkaz gen. Andersa z 22 sierpnia 1941 r.⁸ Była to zesłańcza rzesza ludzka o pełnym przekroju społecznym, którą gen. Fedotow z NKWD w rozmowie z gen. Andersem (10 września) zamierzał kierować do Uzbekistanu i rejonów nadwołżańskich, bowiem formowane wojsko nie było w stanie objąć opieką (ściślej wyżywić) tych ludzi, którzy pragnęli być w pobliżu obozów wojskowych. Dawało to przecież przeświadczenie o względnej wolności i nadzieję na powrót do ojczyzny. Mimo tych trudności gen. Anders polecił 12 września 1941 r. zorganizować „skupiska junackie” pod opieką wojska, gdzie pierwszą sprawą było ratowanie życia, a następnie zdrowia, na skutek skrajnego wyniszczenia młodych ludzi głodem i warunkami. Był to początek szkół junackich utworzonych po ewakuacji z ZSRR.

Samodzielny Referat Historyczny w Sztapie Armii w Buzułuku przygotował w celach ewidencyjnych dla poborowych (tu w znaczeniu zgłaszających się do

⁷ Tekst referatu, opublikowany przed zjazdem (K. Kersten, *Relacje jako typy źródła historycznego. Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, 9–13 września 1968 r.*, t. 2, Warszawa 1968, s. 316–329), będący podstawą ożywionej dyskusji w Sekcji (*ibid.*, t. II, Warszawa 1971, s. 436–456), stanowi instruktywne świadectwo osobistych doświadczeń historiograficznych.

⁸ AAN, zespół: Microfilmed by the Hoover Institution on War, Revolution and Peace: Stanisław Mikołajczyk Papers 1899–1966 (cyt. HI/VI/rolka, kl.), Stanford CA. Przekaz informacji: HI/VI, 37, kl. 94–95. „Londyński Dziennik Polski” nr 342 z 21 sierpnia 1941 r.; w notatce pt. *Amnestia* pisał: „Czy jest do pomyślenia, aby rząd jednego państwa udzielił amnestii żołnierzom innego państwa za przestępstwo polegające na legalnym udziale w akcji wojennej. Za jakie winy zostają nasi rodacy w Rosji amnestionowani? Za to, że są Polakami!”. M. Wieliczko, *Status jeńca wojennego a położenie żołnierzy Wojska Polskiego w Związku Sowieckim pojmanych w latach 1939–1941. Studia z dziejów Polski i Europy w XIX i XX wieku. Księga dedykowana Profesorowi Piotrowi Stefanowi Wandyczowi*, red. J. Faryś i in., Gorzów Wlkp. 2004, s. 81–96.

szeregu i zakwalifikowanych do służby) „Ankiety” uwzględniającą najprostsze osobowe dane ewidencyjne: nazwisko, imię, rok i miejsce urodzenia, stopień wojskowy, przydział, zawód cywilny. Obok tego podano podstawowe pytania kierunkowe:

- w jakich okolicznościach znalazł się w ZSSR,
- gdzie i kiedy został aresztowany, czy był sądzony i jaki miał wyrok,
- w jakich więzieniach, obozach i punktach zesłania przebywał.⁹

Obok tego przygotowano drugą „Ankiety”, która dotyczyła danych o członkach rodziny wywiezionych do ZSSR; należało wymienić wszystkich, bez względu na to czy są obecnie w ZSSR, czy już wyjechali. Jak uprzednio, podano także pytania kierunkowe: „stopień pokrewieństwa, nazwisko, imię, rok urodzenia, zawód, żyje: obecny adres; zmarł: data i miejsce śmierci; zginął: ostatni ślad”.

Obydwie „Ankiety” były przygotowane w formie druku do wypełnienia i w części są zachowane oryginalnie, ale dla znacznej liczby respondentów owe pytania kierunkowe stały się przesłanką instruktywną do spisania wspomnień rozmaicie zatytułowanych: Meldunek, Życiorys w Rosji, Droga z Polski do Rosji, Przeżycia w Rosji etc., różnej objętości, od kilku do blisko stu stron tekstu.¹⁰

Pozyskane w tej formie dane osobowe, zapewne także uzupełnione posiadanymi (zachowanymi) dokumentami proweniencji polskiej oraz danymi z dokumentów proweniencji sowieckiej z okresu pobytu w ZSRS, służyły za podstawę wydania zaświadczenia rejestracyjnego zawierającego dane osobowe okaziciela, z uwagą: „Niniejsze zaświadczenie nie może służyć jako dowód osobisty”.¹¹

Sprawa wydawania polskiego dokumentu tożsamości z upływem czasu stawała się nagląca, bowiem *Udostowierienija* miały ważność tylko przez 3 miesiące od daty wystawienia. Co prawda komendantury NKWD zostały zobowiązane do ich prolongaty, ale były to ustalenia jedynie w rozmowach między przedstawicielem Ambasady RP i Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych (Narkomindiel),

⁹ AAN, zespól: Microfilmed by the Hoover Institution on War, Revolution and Peace: Ministerstwo Informacji i Dokumentacji (cyt. HI/V/rolka, kl.), Stanford CA. Do tego zespól akt trafiła część dokumentów gromadzonych (można tu użyć określenia, tworzonych w postaci ankiet i kwestionariuszy) w pierw przez Samodzielny Referat Historyczny, potem przez Biuro Dokumentów WP, które na podstawie uchwały Rady Ministrów z 20 października 1943 r. o skoordynowaniu polskich prac na temat stosunków polsko-radzieckich, pozyskało Centrum Informacji na Wschodzie w Jerozolimie, mimo oporu ze strony Szefów Biura Dokumentacji WP. Akta Centrum Informacji, w tym przekazywane przez placówki i urzędy polskie w Afryce, Indiach i Środkowym Wschodzie, przejęło Ministerstwo Informacji i Dokumentacji (Instrukcja L.dz. 761/51/9 z 1 maja 1944 r.), czym kierował (?) „Delegat Rządu do Spraw Polskich na Wschodzie Henryk Strassburger”. AAN, HI/IV/111, kl. 385–386, 429. HI/V/79, kl.13–14, stąd dane „Ankiety” powołane w tekście.

¹⁰ *Ibid.*, IH/V/79, od kl. 97–724 teksty takich relacji.

¹¹ *Ibid.*, kl. 137. Drukowane „Zaświadczenie” zawierało informacje: „zgłosił się do rejestracji jako obywatel polski przedstawiając następujące dokumenty [...] i został w dniu dzisiejszym wciągnięty do rejestru pod poz. [...] Razem z nim zapisana została jego żona: [dane personalne] i dzieci: [imiona i rok urodzenia do lat 14]”.

o czym służb policyjnych (NKWD) podobno nie poinformowano (?). Na wszelki wypadek więc zgłaszającym się Polakom odbierano *Udostowierienija* z informacją „do wyjaśnienia”, czyli pozbawiano ludzi jedyne go nieraz „świadcstwa” ich polskiego pochodzenia. Dodajmy, że dokument ten zawierał klauzulę: „podlega wymianie na paszport”, oczywiście w sowieckim znaczeniu tego słowa, czyli dokumentu tożsamości wyłącznie do użytku w ZSRR.

Stąd wobec sowieckiej interpretacji układu z 30 lipca i umowy wojskowej z 14 sierpnia, a także dekretu o amnestii z 12 sierpnia 1941 r., po złożeniu przez Charge d’Affaires RP J. H. Rettingera 22 sierpnia 1941 r. noty „w sprawie wykonania układu polsko-sowieckiego i postanowień Rady Najwyższej ZSRR z 12 sierpnia 1941 r.” do Narkomindiełu, niemal natychmiast rozpoczęła się ewolucja jego stanowiska, dokumentowana notą 1 grudnia 1941 r. Zapoczątkowało to spór dyplomatyczny – wymianę kilkunastu not różnego rodzaju, zarówno w Kujbyszewie, jak i w Londynie – spór „zakończony” notą Narkomindiełu z 14 stycznia 1943 r. W ślad za tym rozpoczęła się tzw. druga paszportyzacja, czyli przymusowe nadawanie obywatelstwa sowieckiego.¹² Władze sowieckie stały na stanowisku swojej Ustawy o obywatelstwie z 19 sierpnia 1938 r., gdzie art. 3 stanowił o cudzoziemcach, którzy „[...] mogą uzyskać obywatelstwo ZSRR na własną prośbę, decyzją Prezydium Rady Najwyższej ZSRR lub Rady Najwyższej Republiki Związkowej, na terytorium której zamieszkują”.¹³ Dodajmy, że dopiero w marcu 1942 r. Ambasada RP i jej delegatury zaczęły wydawać polskie paszporty, które częściowo drukowano w Londynie oraz w Moskwie. Opóźnienie to wynikało z braku pieczęci oraz blankietów dokumentów, które mimo interwencji ambasadora, S. Kota, władze tłumaczyły... brakiem czcionek.¹⁴ Jeżeli dla zakończenia tego wątku dodać, że w lipcu 1942 r. praktycznie zlikwidowano działalność Delegatury Ambasady RP, w następstwie aresztowań delegatów i personelu pracowniczego tych 20 placówek, o czym znowu wymieniano

¹² AAN, IH/VI/37, kl. 97–99, 131–134, 149, 151, 190–216. IH/VII/22, kl. 370, 387–388, 393. *Ibid.*, 24, kl. 24–25. W nocy z 16 stycznia 1943 r. czytamy: (Strona radziecka) „W związku z wymianą not w latach 1941–42 o obywatelstwie [stąd w przypisie sygnatury wszystkich wymienionych not, a cytata z ostatniego odniesienia do źródła], stwierdza, że wszyscy mieszkańcy na terenie Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy, którzy w dniach 1–2 XI 1939 znajdowali się na tych obszarach, nabyli obywatelstwo radzieckie w myśl ustawy z 1938 r. i 29 XI 1939 r.”. Dla wyjaśnienia pojęcia „sporu” trzeba dodać, że strona polska opierała swoje postępowanie w sprawach obywatelstwa na podstawie polsko-radzieckiej konwencji z 1924 r., „w sprawie czynności i opieki konsularnej”, która nie utraciła ważności ani też strona sowiecka jej nie kwestionowała.

¹³ *Ibid.*, IH/VI/37, kl. 49–51.

¹⁴ *Ibid.*, IH/VII/22, kl. 373–4. IH/V/79, kl. 176, 592. Polskie placówki – Ambasada, Delegatura – wydające paszport, pozostawiały w aktach kwestionariusz ewidencyjny, który zawierał dane osobowe, z rysopisem osoby, oraz adnotacje dotyczące wyznania, przynależności gminnej, posiadanych dokumentów, a także dane o stanie rodzinnym: żona, dzieci poniżej lat 16 oraz numer wydanego paszportu. Jego ważność ustalono na 3 lata od daty wystawienia. Informacja o tym kwestionariuszu jest o tyle ważna, że akta Delegatury po aresztowaniach ich pracowników zostały zajęte przez NKWD i nigdy niezwrócone stronie polskiej.

noty zarówno w Londynie, jak i w Kujbyszewie, otrzymujemy przesłanki do poznania położenia polskiej rzeszy zesłańczej, a zarazem uzasadnienie motywacji prac Biura Dokumentów.¹⁵

Z jednej strony potrzebą chwili było wypracowanie form ewidencji ludności cywilnej, o czym uprzednio, a z drugiej – gromadzenie informacji o jej przeżyciach, czyli utrwalenie posiadanej świadomości. Było z punktu widzenia całej traumy przeżyć sprawą na swój sposób oddziaływającą kojąco na stan psychiki ludzi, którzy musieli „zrzucić z siebie” cały ciężar wojennego losu pod okupacją sowiecką, by powracać do normalnego życia w środowisku polskim. Stąd rozkazem Dowódcy Armii Polskiej na Wschodzie 19 grudnia 1942 r. (L.dz. 1554/tj.Hist.) nakazana została ankieta wśród żołnierzy i ochotniczek, b. jeńców i zesłańców w ZSRR „wg załączonego kwestionariusza”.¹⁶ Zawierał on 4 grupy pytań dotyczące danych personalnych (ujęte w 15 pytań): dotychczasowej służby wojskowej (2 pytania), opisanie warunków pobytu w obozach, względnie w więzieniach, oraz uwagi o panujących nastrojach wśród Polaków w obozach, względnie w więzieniach (także dopełnione dwoma pytaniami szczegółowymi).

W ślad za tym Biuro Dokumentów przygotowało „Ankiety” w sprawie plebiscytu w październiku 1939 r. oraz drugą, zatytułowaną ogólnie: „Polska Wschodnia okupowana w latach 1939–1941”. O ile w pierwszej z tych ankiet podano siedem pytań szczegółowych, w rodzaju: miejsce pobytu w październiku 1939 r., zarządzenia władz sowieckich bezpośrednio po okupowaniu tej miejscowości,

¹⁵ *Ibid.*, IH/VI/37, kl. 223–227 229, 245. W następstwie polskich protestów zastępca szefa Narkomindielu, Andriej J. Wyszyński, komunikował 20 lipca 1942 r. „Zostało stwierdzone, że wszyscy aresztowani delegaci Ambasady i ich współpracownicy zamiast lojalnego wykonywania swoich obowiązków ustalonych przez specjalne «Postanowienia» w sprawie udzielenia pomocy obywatelom polskim w ścisłej współpracy z organami miejscowymi władz sowieckich zajmowali się wrogą działalnością wobec Związku Sowieckiego i prowadzili pracę wywiadowczą. W ten sposób istnienie Delegatów Ambasady, na istnienie której rząd sowiecki wyraził zgodę dla okazania pomocy ludności polskiej, nie wykazało swej celowości. Na mocy wyżej wyluszczonej zgód Komisarjat Ludowy uważa za niemożliwe dalsze istnienie Delegatur Ambasady, na skutek czego wydano odpowiednie zarządzenia organom miejscowym”. Śledztwo NKWD objęło 109 osób, w stosunku do których postawiono zarzuty wrogiej lub szpiegowskiej działalności (na rzecz Niemiec, Anglii i oczywiście Rządu RP), i mimo przemocy fizycznej i psychicznej nie zdołano udowodnić oskarżenia. „Notatka” A. N. Nowikowa, dyrektora IV Wydziału Narkomindielu, doręczona H. Sokolnickiemu (*ibid.*, IH/VI/37, kl. 276–277), informowała, że śledztwo przeciwko aresztowanym współpracownikom Ambasady zakończono. W stosunku do 15 osób „[...] sprawa została umorzona, wydane zostały zarządzenia, aby osoby te zostały zwolnione z aresztu”, w stosunku do 16 osób „[...] sprawy przekazano do rozpatrzenia organom sądowym. [...] W stosunku do pozostałych 78 osób przyjęta została decyzja Specjalnego Zebrania NKWD, na mocy której osoby te jako skompromitowane z powodu wrogiej działalności wobec ZSRR podlegają wydaleniu z granic ZSRR”. D. Boćkowski, *Czas nadziei. Obywatele Rzeczypospolitej Polskiej w ZSRR i opieka nad nimi placówek polskich w latach 1940–1943*, Warszawa 1999.

¹⁶ AAN, IH/VI/100, kl. 13–15. IH/IV/111, kl. 37.

agitacja przedwyborcza, organizacja wyborów i jak się odbyło głosowanie, to w drugiej ankiecie pozostawiono relacjonującym całkowitą swobodę wypowiedzi.¹⁷

Zaprojektowana w takiej formie praca Biura Dokumentów, można użyć określenia praca badawcza, miała na celu rekonstrukcję faktów i wydarzeń wojennych na podstawie żywego świadectwa w pamięci świadków, bez określania jakichkolwiek kryteriów co do ich statusu społecznego, wieku czy pochodzenia terytorialnego. Jedyne ankieta przeprowadzana w wojsku, w której postawiono szereg szczegółowych pytań, stawiała respondentom określone wymagania, co jest zrozumiałe ze względu na warunki formowania jednostek, proces szkolenia, organizację służb i struktur pododdziałów oraz rodzaje broni. Przygotowane i rozprowadzane formularze (druki) tych ankiet pozwalały na otrzymanie dla potrzeb Biura Dokumentów materiałów ankietowych wstępnie uporządkowanych i w formie jednolitych, co niepomniernie ułatwiało pracę oraz określało elementy metody użytkowego opracowania gromadzonych materiałów w ramach komórek organizacyjnych Biura Dokumentów.

Początkowy projekt organizacyjny Biura Dokumentów w trzech referatach, w związku z rozestaniem pomiędzy 12 maja a 15 czerwca 1943 r. wspomnianych ankiet do pododdziałów wojska oraz skupisk wyewakuowanej ludności cywilnej i zakresem problemowym ankiet, spowodował „społeczny podział pracy” wśród personelu w sposób następujący:¹⁸

- polityka okupacyjna władz sowieckich, kpr. dr Tadeusz Dymowski,
- polityka populacyjna – wywóz, deportacje, strz. mgr Tymiński,
- sowiecki system karny, ppor. Kazimierz Zamorski,
- obozy pracy, rtm. Kazimierz Świecicki,
- wykonywanie dekretu o amnestii, por. Bohdan Podoski,
- stosunki polityczno-społeczne i sanitarne ppor. dr Witold Odrzywolski,
- wolna zsyłka, posiołki, kolchozy, strz. red. Stanisław Starzewski, rtm. K. Świecicki,
- kobieta w ZSRR, ochotn. dr Maria Antoniewiczowa,
- dziecko polskie w ZSRR, ppor. mgr Adam Telmany, red. Kazimierz Galusiński,
- społeczno-ustrojowe zagadnienia sowieckie, por. Tadeusz Malinowski, ppor. mgr Adam Telmany,
- zagadnienia mniejszości narodowych, kpr. pchor. dr Menechem Buchweitz.

W związku z przeniesieniem ppłk. K. Rzyzińskiego na stanowisko zastępcy Szefa Sztabu Bazy Armii i Etapów, szefem Biura z dniem 18 września 1943 r. został rtm. Kazimierz Świecicki i zajmował to stanowisko do 8 stycznia 1944 r., kiedy rozkazem Szefa Oddziału Informacyjnego Armii, ppłk. Wincentego Bąkiewiczza, powołany

¹⁷ *Ibid.*, IH/V/79, kl. 601, 607–623, w tym cztery odpowiedzi na „ankietę plebiscytową” datowane na marzec–kwiecień 1943 r., kl. 624–659, 662–707, 714–724, relacje o okupacji sowieckiej w latach 1939–1941.

¹⁸ AAN, IH/IV/111, kl. 103–107.

został por. Bohdan Podoski.¹⁹ Był to początek zmian organizacyjnych w strukturach Armii Polskiej na Wschodzie, które w znaczący sposób dotknęły Biuro Dokumentów, o czym potem. Wpierw o przebiegu prac nad ankietami.

Niemal równocześnie z gromadzeniem wypełnionych kwestionariuszy i innych relacji kierownik Placówki KW nr 5 (kontrywiadu) kpt. Zygmunt Leszczyński zwrócił się na piśmie (L.dz. 291/Inf/43 z 29 stycznia 1943 r.) do Dowódcy Rejonu Etapów w Iranie ppłk. Romualda Boryckiego z zapytaniem, czy prowadzić ankietę w pododdziałach wobec silnej penetracji wywiadu sowieckiego? Odpowiedzi zdaje się nie otrzymał, ale sprawa najwyraźniej była znacząca, skoro Dowództwo Armii Polskiej na Wschodzie wydało „wytyczne” na piśmie (L.dz. 790/tj. kanc. z 4 marca 1943 r.), gdzie stwierdzono, że „[...] celowe jest zaprzestanie wykonywania ankiety”, i jako powód podano zapowiedź dyslokacji z Iranu. Nie wydaje się to być prawdą.

10 kwietnia 1943 r. ppłk Rzyziński powiadomiony został telegraficznie o decyzji Ministra Obrony Narodowej, bo należy: „uzgodnić zasady i szczegóły akcji gromadzenia materiałów o przejściach obywateli polskich w ZSRR, oraz o rządach na byłej okupacji sowieckiej z kierownikiem Centrum Informacji, któremu należy przesłać materiał w miarę zbierania, jako odpowiedzialnemu za całość akcji”.²⁰

W tym miejscu trzeba wspomnieć, że od początku działalności Rządu RP na emigracji istotną rolę odgrywał dział informacji i dokumentacji oraz celów wojny, który początkowo nie miał ani określonej nazwy, ani struktury, ale jego kierownik, Stanisław Stroński, przedłożył 8 listopada 1939 r. Radzie Ministrów informację sprawozdawczą z działalności, wraz z projektem organizacyjnym, w którym „informacją” kierował Marian Seyda, a „dokumentacją” S. Stroński.²¹ W kwietniu 1940 r. powstała nazwa „Centrum Informacji i Dokumentacji”, z którego w sierpniu wydzielono samodzielną placówkę pod nazwą „Biuro Celów Wojny” pod kierunkiem M. Seydy. Natomiast 11 września 1940 r. Prezydent wydał dekret o utworzeniu Ministerstwa Informacji i Dokumentacji, powołując na stanowisko ministra prof. S. Strońskiego. Sprawował ten urząd do 15 marca 1943 r., kiedy na własną prośbę został odwołany, a Prezydent 18 marca mianował prof. Stanisława Kota. Od 29 listopada 1944 r. do 5 lipca 1945 r. Ministerstwem kierował prof. Adam Pragier.²²

¹⁹ *Ibid.*, kl. 286.

²⁰ *Ibid.*, kl. 40.

²¹ W protokole z posiedzenia Rady Ministrów z tegoż dnia jest mowa o tym, że m.in. Stroński „[...] złożył obszernie sprawozdanie o wewnętrznym ustroju Urzędu Informacji i Dokumentacji”. *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej* (dalej PPRM), t. I, październik 1939 – czerwiec 1940, oprac. W. Rojek, A. Suchcitz, Kraków 1994, prot. 7, s. 65; B. Kroll, *Struktura polskich centralnych władz emigracyjnych w latach 1939–1945*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1976, t. 28, z. 2, s. 211–238; T. Wyrwa, *Z dziejów rządu polskiego w Angers*, „Zeszyty Historyczne”, Paryż 1984, z. 68, s. 214 i n.; *Id.*, *Odbudowa władz Rzeczypospolitej w Paryżu i Angers. Wrzesień 1939 – czerwiec 1940. Władze RP na Obczyźnie podczas II wojny światowej*, red. Z. Błażyński, Londyn 1994, s. 3–83.

²² B. Janicka, *Kalendarium władz RP na Obczyźnie 1939–1945*, [w:] *Władze RP na Obczyźnie...*, s. 927, 941, 968.

W art. 2 dekretu prezydenta o utworzeniu Ministerstwa Informacji i Dokumentów (MIiD) określone zostały zadania, jak ma wyglądać „[...] informowanie o sprawach polskich oraz zbieranie i opracowywanie materiałów z tego zakresu”. Służyć temu miała organizacja wewnętrzna resortu ustalona schematem organizacyjnym z 1 grudnia 1942 r., w którym m.in. określono zakres prac Działu Dokumentacji obejmującego Archiwum, w tym „sprawy sowieckie”. Statut zaprojektowany z początkiem 1943 r. wyróżniał jeszcze Działy: Opracowań oraz Informacji. Warto nadmienić, że obok własnych placówek MIiD, z których 8 było na terenie Wielkiej Brytanii, 2 w USA, 6 w Kanadzie, 3 w Ameryce Południowej, 3 w Afryce, oraz w Chinach, Indiach, Australii i Nowej Zelandii, to w Europie takie placówki były w: Lizbonie, Madrycie, Bernie, Watykanie, Sztokholmie i Stambule, a obok tego wszystkie placówki dyplomatyczne RP prowadziły „akcję informacyjną” subwencjonowaną przez MIiD.²³

Nas interesuje Centrum Informacji w Teheranie i w Jerozolimie, bowiem o tym ostatnim jest mowa w powołanej decyzji Ministra Obrony Narodowej. W ślad za tym ustalono protokołarnie tryb współpracy Armii (Biura Dokumentów) i Centrum Informacji na Wschodzie (taka była oficjalna nazwa placówki w Jerozolimie), a stosowny dokument podpisali 15 kwietnia 1943 r. gen. W. Anders i szef Centrum, Jan Tabaczyński. Protokół stwierdzał, że instrukcje Armii i Centrum zostają połączone.²⁴

Na podstawie poznanych dokumentów można odnieść wrażenie, że Centrum Informacji zřęcznie podjęło akcję przejęcia nie tylko zgromadzonych przez Biuro Dokumentów materiałów ankietowych, ale także opracowań powstałych w ramach prac własnych Biura. Oto zaraz po podpisaniu wspomnianego protokołu zapadła decyzja, że cały materiał w sprawie tzw. plebiscytu posyła się „[...] wyłącznie w zabezpieczonych kopertach na adres Konsulatu Generalnego w Jerozolimie dla Centrum Informacji na Wschodzie do rąk własnych p. Jana Tabaczyńskiego”. Wysłano tak do Centrum Informacji 10 tys. ankiet, zdaje się w oryginale, bowiem dosyłało jeszcze 1442 odpisów „ankiety plebiscytowej” w 1944 roku.²⁵

W ramach współpracy Biura i Centrum wytypowano problemy do opracowania ujęte w 8 punktach, w tym np. dotyczące losów dzieci, kobiet. Ustalano terminy ukończenia takich opracowań: „spraw plebiscytu do 16 czerwca”, „materiałów masowych do 1 sierpnia 1943 r.”, ale nie wiadomo, czy Centrum takie opracowania

²³ *Rzeczpospolita Polska czasu wojny. Dziennik Ustaw RP i Monitor Polski 1939–1945*, oprac. A. K. Kunert, Warszawa 1995, *passim*; B. Kroll, *op. cit.*, s. 225–227; M. Hulas, *Rząd gen. Władysława Sikorskiego czerwiec 1940 – lipiec 1943*, [w:] *Władze RP na Obczyźnie...*, s. 163–264; id., *Goście czy intruzi? Rząd polski na uchodźstwie wrzesień 1939 – lipiec 1943*, Warszawa 1996, *passim*.

²⁴ AAN, IH/IV/111, kl. 53.

²⁵ *Ibid.*, kl. 105, 426–436, por. też przyp. 18. PPRM, t. VI: *Lipiec 1943 – kwiecień 1944*, oprac. W. Rojek, A. Suchcitz, Kraków 2003, zał. nr 198 F do prot. 198, s. 128. W uchwale Rady Ministrów z 24 września 1943 r. jest mowa o Centrum Informacji na Bliskim Wschodzie, na co zwrócił uwagę prof. W. Rojek, także na wykorzystanie protokołów Rady Ministrów, za co składamy podziękowanie.

otrzymało, bowiem znaczna ich część pozostała w Biurze Dokumentów. Zdaje się o tym poświadczać jego sprawozdawczość i ewidencja tych opracowań. Było ich ponad 120, ale opublikowano prawdopodobnie tylko dwa.²⁶ Tworzywem źródłowym były ankiety i kwestionariusze systematycznie gromadzone i opracowywane. Trzeba wspomnieć o bardzo różnym przygotowaniu autorów tych opracowań oraz o nie mniej ważnej okoliczności, którą określały wewnętrzne instrukcje obowiązujące w poszczególnych działach pracy Biura Dokumentów oraz podobne, ogólnowojskowe, dotyczące zachowania tajemnicy służbowej czy ochrony kontrywywiadowej.²⁷

O znaczeniu pracy Biura Dokumentów oraz wartości gromadzonych materiałów zdaje się poświadczać następujący dokument:²⁸ „Celem poufnego przygotowania materiałów o losie Polaków, wywiezionych przemocą ze wschodnich ziem Polski do ZSSR, polecam Panu Generałowi przeprowadzenie jak najszerzej akcji w tym kierunku. Należy zebrać i zabezpieczyć wszelkie materiały o charakterze dokumentacyjnym, które znajdują się w Armii, ewentualnie w prywatnym posiadaniu, w szczególności opisy przeżyć, fotografie, odpisy dokumentów, rozporządzenia władz sowieckich itp. W czasie pobytu mego na Środkowym Wschodzie chcę się zapoznać z całością posiadanych przez Armię materiałów. Sikorski – 1979” (radiogram AP 2290 gen. Anders osobiście, 1.4.43, g. 22.55, rozszyfrowano 2.4.43 g. 9.10).

Z poznanych dokumentów nie wynika, czy gen. Sikorski spełnił tę zapowiedź, ale ponieważ przebywał od 1 do 13 czerwca 1943 r. w Iraku, gdzie prowadził inspekcję jednostek, oraz pomiędzy 23 a 28 czerwca w Bejrucie, gdzie czas wypełniły rozmowy polityczne z kierownikami polskich placówek dyplomatycznych na Bliskim Wschodzie, domniemać można, że Generał w okolicznościach „zawieszenia” stosunków dyplomatycznych z Polską przez ZSRR po 25 kwietnia 1943 r., jako Premier Rządu RP, był szczególnie zainteresowany stanem posiadanych dokumentów dotyczących losów obywateli polskich po agresji 17 września 1939 r.²⁹

²⁶ AAN, IH/IV/101, kl. 37–44. W Londynie w 1942 r. wydano: *Antisemitism and the Jewish Question*, pióra kpr. pchor. dr. Menehem Buchweitz. Natomiast „gdzieś we Włoszech” w 1945 r. ukazała się *Sprawiedliwość sowiecka*, dwóch autorów: Sylwestra Mora (to ppor. Kazimierz Zamorski) i Piotra Zwierniaka (strz. Stanisław Starzewski). Wznowienie tej książki miało miejsce w Warszawie w 1989 r., jeszcze pod kryptonimem autorów, zaś kolejne wydanie już z Copyright Kazimierza Zamorskiego w 1994 r. w Wyd. „Alfa” (ss. 430 i na wkładce 37 dokumentalnych fotografii i fotokopii dokumentów). Warto dodać, że niemal równocześnie, w 1945 r. w Rzymie wyszła francuska wersja językowa pt. *La Justice sovietique*, którą David J. Dallin w recenzji ogłoszonej w New Haven w 1947 r. charakteryzował jako „Jedną z najważniejszych książek o rosyjskich obozach pracy, jakie się kiedykolwiek ukazały”.

²⁷ AAN, IH/IV/111, kl. 196–200, 209, 229, 385–386, to instrukcje z lat 1942–1943. Natomiast w roku 1944 pojawiły się jeszcze inne okoliczności związane z wewnętrznymi reorganizacjami i zmianami podległości Biura, o czym w zakończeniu.

²⁸ *Ibid.*, kl. 49–50.

²⁹ B. Janicka, *op. cit.*, s. 943–944. O. Terlecki, *Generał Sikorski*, t. II, Kraków 1983, s. 215–245, szczególnie s. 231–234 o czynnościach Generala w Bejrucie, gdzie m.in. kilkakrotnie spotkał się z Janem Tabaczyńskim.

Dla zamknięcia tej kwestii powołajmy jeszcze jeden znaczący dokument:³⁰ rozkaz gen. W. Andersa z 4 listopada 1943 r. rozesłany przez Szefa Sztabu Dowództwa Armii Polskiej na Wschodzie gen. Mariana Przewłockiego przy piśmie L.dz. 12723/tj./BD/43, gdzie czytamy: „Polecam D-com wszystkim podległych mi oddziałów pod osobistą odpowiedzialnością, natychmiastowe przekazanie do Biura Dokumentów propagandowej literatury sowieckiej oraz wszystkich materiałów (pamiętników, wspomnień, wyroków sądowych, itp. aktów) dotyczących przeżyć Polaków na terenie okupacji i w ZSSR, a znajdujących się w prywatnym posiadaniu żołnierzy A.P.W. Materiały powyższe mogą być przekazane do Biura Dokumentów jako depozyt zwrotny – po zakończeniu działań wojennych. Dalsze przechowywanie odnośnych materiałów jest niedopuszczalne”. Rozkaz ten otrzymali dowódcy wszystkich jednostek, łącznie z Szefami Duszpasterstwa Wyznania Katolickiego i Wyznania Mojżeszowego, co zdaje się wskazywać na szczególną doniosłość całej akcji.

Wynika stąd, że mimo ustalonej współpracy Biura Dokumentów i Centrum Informacji na Wschodzie, Biuro było podstawową komórką organizacyjną w zakresie gromadzenia źródeł historycznych, a współpraca od początku nie układała się pomyślnie, bowiem Centrum nie wywiązywało się z przyjętych zobowiązań, np. nie przystano obiecanych pieniędzy na finansowanie opracowań (z pięciu maszyn do pisania przysłano tylko jedną).

W tak zarysowanej sytuacji uchwała Rady Ministrów z 20 października 1943 r. o koordynacji polskich prac na temat stosunków polsko-sowieckich mówiła, że Centrum Informacji na Wschodzie M i D oraz Biuro Dokumentów A.P.W. zobowiązane zostaną stosowną instrukcją, aby w tym zakresie współpracować. Utworzono Komisję Międzyministerialną, która miała powołać Komisję Mieszaną w celu wyboru zgromadzonych w Biurze i w Centrum dokumentów i przesłania ich do Londynu w 3 egz. odbitek dla Ministerstw: Spraw Zagranicznych, Spraw Wewnętrznych oraz Opieki Społecznej. Dodać trzeba, że do Centrum w Jerozolimie odnośne materiały przesyłały równorzędne placówki z Afryki, Indii i Środkowego Wschodu.

W poznanych źródłach brak śladu wykonania tego optymistycznego planu. Wręcz przeciwnie. Konsulat RP w Jerozolimie przy piśmie L.dz. 761/Pl/9 z 1 maja 1944 r. przysłał do Biura Dokumentów wspomnianą instrukcję, a szef Biura Dokumentów oświadczył, że bez zgody Naczelnego Wodza nie przystąpi do współpracy, zwłaszcza że do lipca 1944 r. władze cywilne nie przystąpiły do wykonywania postanowień tej instrukcji.³¹ Nic dodać. W tle tych spraw przewija się decyzja Prezydenta wyrażona dekretem z 24 lipca 1943 r. o powołaniu ministra – Delegata Rządu do Spraw Polskich na Wschodzie, którym został Henryk Strassburger, ale według zasadnego domniemania B. Krolla prawdopodobnie nie utworzył resortu, i tę opinię podzielamy.³²

³⁰ AAN, IH/IV/111, kl. 221.

³¹ *Ibid.*, kl. 385–386, 429.

³² B. Janicka, *op. cit.*, s. 945. B. Kroll, *op. cit.*, s. 234. Wspomniany dekret w art. 1 stwierdzał, że jest to „[...] przedstawiciel rządu na terenie Wschodu”, ale bliżej nie określał zakresu pracy i kompetencji.

Ostatni okres istnienia i działalności Biura Dokumentów obfitował w dość niezwykle decyzje, które związane były z reorganizacją Armii Polskiej na Wschodzie. Latem 1943 r. wyłoniony został 2. Korpus pod dowództwem gen. W. Andersa, który jednocześnie zachował dowództwo A.P.W. Jego zastępcą został gen. Michał Tokarzewski-Karaszewicz. Dyslokacja wojsk 2. Korpusu w końcu sierpnia i we wrześniu do Palestyny i Egiptu spowodowała przeniesienie Biura Dokumentów do Jerozolimy, przy jednoczesnej podległości gen. M. Tokarzewskiemu-Karaszewiczowi, jako dowódcy rejonów etapowych (Irak), komend placu (Iran), szkół junackich (Palestyna), centrum wyszkolenia i ośrodków zapasowych (Egipt). Trudno ustalić, jaki był stopień ingerencji brytyjskich w wewnętrzne struktury organizacyjne Armii Polskiej na Wschodzie, ale zainteresowanie Biurem Dokumentów jest bezsporne, czego przykładem zdaje się być „prośba” przemianowania jako „Intelligence Archives Section”. Rozkazem z 4 lutego 1944 r. (L. dz. 222/Tj./SD/44) gen. M. Tokarzewskiego-Karaszewicza utworzone zostaje Biuro Dokumentów dla prowadzenia archiwum Oddziału Informacyjnego A.P.W. Jednocześnie unieważnia (*sic!*) rozkaz z 15 kwietnia 1943 r. o powołaniu Biura Dokumentów, zaś nowy rozkaz ma wejść w życie od 15 lutego 1944 r. wraz z nową strukturą etatową (organizacyjną) zatwierdzoną przez władze brytyjskie. Personel Biura ograniczono do 18 osób, po 6 etatów oficerskich, podoficerskich i ochotniczek PSK.³³

Reakcja strony polskiej na tę wyraźną ingerencję brytyjską była tyleż natychmiastowa, co i stanowcza, bowiem gen. broni Kazimierz Sosnkowski jako Naczelny Wódz rozkazem z 16 lutego 1944 r. (L.dz. 1293/wyw. tj/44) wcielił Biuro Dokumentów do Oddziału Informacyjno-Wywiadowczego Sztabu Naczelnego Wodza „[...] w związku z przejściem A.P.W. na teren operacyjny”, ale Biuro Dokumentów jako Ekspozytura „T” pozostało w Jerozolimie i 10 marca 1944 r. otrzymało nowy regulamin wewnętrzny.³⁴

Zdaje się, że te zmiany organizacyjne nie spowodowały przerw w pracy, co poświadcza inwentaryzacja zbiorów dokonana w związku z nowym rozkazem Naczelnego Wodza z 4 sierpnia 1944 r. (L.dz. 266/BD/Tj./44), na podstawie którego z dniem 11 sierpnia 1944 r. Biuro Dokumentów zostało podporządkowane Dowódcy 3. Korpusu.³⁵ Pod taką nazwą Dowództwo Armii Polskiej na Wschodzie, przekształcone po wydzieleniu baz dla 2. Korpusu na Środkowym Wschodzie w Jednostki Wojsk, występowało w II połowie 1944 r. W dniu 14 sierpnia 1944 r. sporządzono „protokół zdawczo-odbiorczy” przekazania Biura Dokumentów Dowódcy 3. Korpusu gen. dyw. M. Tokarzewskiemu-Karaszewiczowi, w którym odnotowano:³⁶ 15 tomów

³³ AAN, IH/IV/111, kl. 296–298. Por. Bohdan Podoski pozostał na stanowisku Szefa Biura Dokumentów.

³⁴ *Ibid.*, kl. 337, 351–352.

³⁵ *Ibid.*, kl. 426–436, 450. Do Centrali Oddziału II Sztabu NW w Londynie, za pośrednictwem Placówki nr 2 w Kairze, w okresie wcielenia Biura Dokumentów do Oddziału Informacyjno-Wywiadowczego Sztabu Naczelnego Wodza przekazano: 15714 kwestionariuszy żołnierzy wraz katalogiem, 1975 relacji, 15500 ankiet oraz odpisy 3642 ankiet (25038 str. maszynopisu). Obok tego z 549 relacji sporządzono odpisy (3747 str. maszynopisu) dla Centrum Informacji na Wschodzie.

³⁶ *Ibid.*, kl. 457. IH/IV/101, kl. 523–524.

relacji (1975 autorów), 44 tomy ankiet (13 739), wykaz depozytów: 7 tomów (własność 1981 osób), 36 tomów odpisów różnych dokumentów (14 400), kartotekę haseł indywidualnych 15500 poz. oraz 300 poz. katalogu rzeczowego, 120 szt. rysunków i ilustracji, 162 publikacji z zakresu sowietologii w różnych językach.

Z dniem 24 sierpnia 1944 r. Biuro Dokumentów dyslokowano do Qassasin w Egipcie, w miejsce postoju Dowództwa 3. Korpusu oraz centrum wyszkolenia, kolumn transportowych i ośrodka zapasowego. Tu rozkazem z 27 września 1944 r. (L.dz. 154/tj./SD/44) Dowódca 3. Korpusu ustalił zasady organizacyjne, będące w istocie potwierdzeniem dotychczasowego statusu Biura. Trzeba dodać, że Dowódca 3. Korpusu podlegał nadal Dowódcy 2. Korpusu, stąd jego decyzja w rozkazie tajnym nr 19 z 18 kwietnia 1945 r. o włączeniu Biura Dokumentów do Oddziału Kultury i Prasy 2. Korpusu, pod komendę rtm. Będzińskiego i tym samym dyslokowanie z Egiptu do Rzymu.

Biuro umieszczono w klasztorze oo. Oblatów przy via Aurelia 290 za czynsz miesięczny w naturze: 25 kg cukru, 50 kg mąki, 10 kg tłuszczu. Kontynuowano tu rozpoczęte prace i zainicjowano nowy etap działalności, od 1 czerwca 1945 r. Przygotowano stosowne instrukcje, by zbierać ankiety – relacje od Polaków wcielonych do Wehrmachtu, a obecnie żołnierzy w różnych formacjach 2. Korpusu.

Wraz z rozformowaniem poszczególnych jednostek 2. Korpusu i utworzeniem z dniem 21 maja 1946 r. Polskiego Korpusu Przysposobienia i Rozmieszczenia, Biuro Dokumentów podzieliło los tych jednostek. Zebrana dokumentacja trafiła w części do kolekcji Władysława Andersa, akt Ambasady RP w Moskwie–Kujbyszewie i Ministerstwa Informacji i Dokumentacji, a wszystko w latach 1946–1947 wprost z Kairu i Rzymu do zbiorów Instytutu Hoovera na Uniwersytecie Stanforda, który ma siedzibę w miejscowości Palo Alto.

Niepodobne jest podejmowanie próby oceny naukowej wartości zebranych przez Samodzielny Referat Historyczny, a potem Biuro Dokumentów Wojska Polskiego na Obczyźnie rozmaitych źródeł, bowiem ponad 30 tys. pamiętników, relacji, zeznań i wszelkiego rodzaju dowodów pochodzących od obywateli polskich, jest bezcenne jako świadectwo polskiego, wojennego losu. Jest to jedyna w swoim rodzaju dokumentacja źródłowa, niepowtarzalna i niedająca się niczym zastąpić na drogach poznania historycznego.

ANEKS: Personel Biura Dokumentów

Por. Bohdan Podoski, por. Zdzisław Stahl, por. Kazimierz Zamorski, por. Adam Telmany, por. Tadeusz Malinowski, ppor. Witold Odrzywolski, sierż. Józef Rychalski, ogn. Kazimierz Galusiński, kpr. podch. dr Menechem Buchweitz, kpr. dr Tadeusz Dymowski, strz. Radosław Dobrzyński, strz. Stanisław Starzewski, sekretarka Maria Włodkowska, st. ochotn. Mieczysława Markiewicz, ochotn. Anastazja Bezowska, ochotn. Maria Chojecka, ochotn. Alidia Dymowska, ochotn. Katarzyna Konarzewska, ochotn. Marta Płachta, ochotn. Stefania Stopa, ochotn. Stanisława Sikora, ochotn. Kazimiera Wislocka, ochotn. Helena Zalewska, ochotn. dr Maria Antoniewiczowa.

Źródło: AAN, HI/IV/111, kl. 209. Pismo z 18 września 1943 r. (L.dz. 1469/O.II.Ochr./tj./43) i wykaz o przyjęciu do wiadomości instrukcji o tajemnicy służbowej z datą 24 września 1943 r.

SUMMARY

The Documentation Office was an independent organizational unit of the Polish Army Headquarters created on the basis of the Polish-Soviet agreement of the 30th July and military agreement of the 14th August 1941 on the territory of the Soviet Union.

The Office was set up by the order of general Władysław Anders, the commander of the Army. The scope of tasks and the organizational structure of the Office was defined by its first chief, lieutenant-colonel Kazimierz Rzyziński. He formed three departments: "the dept. of preparatory works", which was to fill the function of an archive, "home affairs dept.", with a task of gathering information of a general character, and "the dept. dealing with Poles in Russia", gathering information about the fate of the deported population and making its record.

This initial organizational assumption was later on broadened. Due to resuming the diplomatic relations after the agreement of the 30th July 1941 a need arose to know the process of eliminating the institution of the Polish state on the eastern territories incorporated on the 1st–2nd November 1939, spreading the Soviet jurisdiction in this area, instituting repressive measures against the population and its four great deportations deep into the Soviet Union in 1940–1941. Gathering information about further fate of these people was another objective of the Documentation Office.

To this aim people enlisting to the Army had to fill in a questionnaire containing questions concerning their personal evidence data and another questionnaire concerning their families. Questionnaires were individually treated by the respondents; sometimes they were a kind of a dispatch and sometimes reports containing several or even up to one hundred pages.

Evacuation of the Polish Army to Iran in the summer of 1942, parallel to the evolution of the stand of the Soviet authorities, and repressions against Poles became the premises of the chief commander's order of the 19th December 1942 concerning the carrying out of a survey "among soldiers, volunteers and exiles". The Documentation Office prepared two more surveys: first, concerning plebiscite in October 1939, and second, "Eastern Poland occupied in the years 1939–1941", sent out in May–June 1943.

Information gathered in this way, systematically catalogued and put in order by the Office staff, appeared to be helpful to the Ministry of Information and Documentation, hence on the 15th April 1943 the Ministry's Centre of Information in Jerusalem established co-operation with the Office. General Władysław Sikorski's personal interest in the gathered material about the Poles' war experiences in the Soviet Union showed the importance of the research work of the Documentation Office.

In the years 1943–1944 the Office was changing its submission, due to changes in the structure of the Polish Army and military actions in Italy. This, however, did not influence the Office's works, which were continued. Until the middle of August 1944 the Office gathered 15 volumes of reports (1,975 authors), 44 volumes of surveys (13,739), 36 volumes of various records (14,400), files with individual entries (15,500), subject catalogue and 120 illustrations and drawings.

The formation of the Polish Corps of Adaptation and Distribution on the 21st May 1946 ended the activity of the Documentation Office. The whole unique documentation of the historical sources landed partly in Władysław Anders' collection, partly in the files of the Polish Republic Embassy in Moscow-Kybyshew, and in the Ministry of Information and Documentation. In 1946–1947 straight from Cairo and Rome, it was handed over to the collection of the Hoover Institution on War, Revolution and Peace in Stanford, CA.